

IRAIIDA BĂICEAN

Universitatea de Stat
„Alec Russo” din Bălți**„LUMEA PE DOS” ȘI PAZNICUL
SUBVERSIV (Vlad Ioviță în dialog
intertextual cu Ion Creangă)**

Abstract. „Looking for a guard” by Vlad Ioviță is an intertextual rewrite of the Ion Creangă’s story „Ivan Turbincă”. The novel is printed in the Nr. 1 magazine „Nistru” from 1966. In the struggle with the censorship, the writers resort to different strategies of the subversiveness. Between sixties stands Vlad Ioviță who succeed in passing the censorship in an intertextual dialogue with Creangă. It is true that shortly, in April 1970, the film is prohibited. In the story of Creangă, Ivan Turbincă guards the heaven against the evil and sinners; in Ioviță’s text, on the contrary, the world is „upside down” and is looking for a guard to stop the running away of the saints from the heaven (to read the communist heaven). For the political context of the totalitarian regime which launched the utopia that the world will live under communism in the ’80s, the God’s inability to make head of the worldly and heavenly affairs was a clear allusion to the society’s crises and its miseries, to the appearances and essences of an adrift world.

Keywords: The subversive literature, the model Creangă, intertextual relationships, censorship, totalitarian regime.

Nuvela cinematografică „Se caută un paznic” de Vlad Ioviță este o rescriere intertextuală a poveștii lui Ion Creangă „Ivan Turbincă”. Nuvela vede lumina tiparului în revista „Nistru” nr. 1 din 1966, anul în care apar cele mai valoroase opere semnate de Vasile Vasilache „Povestea cu cocoșul roșu”, Vladimir Beșleagă „Zbor frânt”, Aureliu Busuioc „Singur în fața dragostei” ș.a. În centrul imperiului, dezghețul hrușciopian lua sfârșit, dar la periferiile lui destinderea ideologică s-a mai prelungit un timp. În perioada regimului totalitar nu am avut o disidență literară sau o importantă „literatură de sertar”. Am avut, în schimb, o enormă literatură oportunistă. Cei mai valoroși scriitori basarabeni au dat totuși câteva opere subversive. În lupta cu cenzura, aceștia recurg la diferite strategii ale subversivității.

În generația șaizecistă se remarcă Vlad Ioviță care, într-un dialog intertextual cu Creangă, a reușit să treacă cenzura. Este adevărat că în scurt timp, în aprilie 1970, pelicula este interzisă. În povestea lui Creangă Ivan Turbincă păzește raiul de rele, de cei păcătoși; în textul lui Ioviță, dimpotrivă, lumea e „pe dos” pentru că se caută un paznic care să oprească evadarea din rai a sfinților (a se citi din raiul comunist). Pentru contextul politic al regimului totalitar care lansase utopia că în anii ’80 lumea va trăi în comunism, neputința lui Dumnezeu de a se descurca în treburile lumești și cerești era o aluzie transparentă la crizele societății și la mizeriile ei, la aparențele și esențele unei lumi în derivă.

Ceea ce sare în ochi chiar în debutul nuvelei sunt scenele de luptă a îngerilor cu câteva zmeie de hârtie: „Arhanghelul, care zbura în fruntea alaiului, vru să le ocolească, dar, avântându-se în sus, dădu peste altele. Și nu izbuti nici să treacă printre ele, nici să se retragă îndărăt: își încâlcise aripile în sfori. La fel pățiră și ceilalți îngeri. Și, ca să-și descâlcească aripile și să-și poată continua zborul, ei scoaseră săbiile și se apucară de hăcuit jucăriile...

Dumnezeu și sfântul Petru vorbeau despre viitorul păzitor al raiului.

– O să fie greu să găsim omul de care avem nevoie.

– Foarte greu, zise sfântul Petru... Păzitorul raiului trebuie să aibă multe însușiri bune. Mai întâi să fie un credincios adevărat.

– Apoi să fie răbdător și să nu cârtească, pentru că va trebui să păzească porțile zi și noapte, singur, fără schimb...

– Păzitorul trebuie să fie aproape un sfânt, deoarece printre sfinți are să trăiască”.

În cer și pe pământ o lipsă totală a ordinii divine:

„Arhanghelul ațipise.

Și de cum ațipise, îngerii săriră în picioare, dându-se de-a berbeleacul, stropindu-se cu apă și jucându-se de-a mijatca. Unii se năpustiră după fluturi, alți în harbuzăria de pe coasta văgăunii...

– Iaca!... izbucni apostolul, urmărindu-i zborul. E destul să-i părăsești pe o clipă și se împrăștie ca iepurii, lua-i-ar... Parcă dă strechea întrânșii. Eu cred, Doamne, că viitorul păzitor al raiului trebuie să mai aibă o însușire. Și anume: să nu doarmă. Deloc. Să nu închidă un ochi.

– Ar fi mai bine, apostole, zise Dumnezeu, dar unde s-a văzut om să nu doarmă?

– Trebuie să găsim, stăruia sfântul Petru, altfel o să ne pomenim într-o bună zi cu toți sfinții fugiți din rai. Căci de la o vreme fug cu duiumul, Doamne. Eu nu-i mai pot păzi. Am îmbătrânit”.

Povestea lui Ion Creangă „Ivan Turbincă” este un model stimulator în transfigurarea realităților crunte ale regimului totalitar. Personajul crengian devine un reper fascinant în nuvela cinematografică „Se caută un paznic”. Este primul scenariu amplu, realizat de Ioviță imediat după absolvirea Cursurilor Superioare de Scenariști de la Moscova (atelierul lui Leonid Trauberg) în 1964 [1, p. 7]. Trecem peste calitățile artistice ale peliculei „Se caută un paznic” (1967) în regia lui Gheorghe Vodă, care alături de alte două dintre cele mai reușite filme, „Gustul pâinii” și „Ultima lună de toamnă”, sunt criticate dur și interzise.

Ca orice rescriere necanonică, textul a trezit mai multe ecouri în critica timpului. Vasile Coroban, spre exemplu, nota: „Printre scriitorii noștri se află unii care manifestă un fel de condescendență aristocratică față de stilul sau imaginile clasice. Ba unii încearcă să-i corecteze și să-i completeze (scenariul „Ivan Turbincă” de V. Ioviță) pe clasici, atârând de bronzul peren al operei lor tinichele. Clasicii trebuie să fie mereu călăuză pentru scriitor, iar nu model de exerciții literare” [2, p. 138-139].

O transpunere intertextuală a lui Creangă, raportată la procesul anevoios de valorificare a marilor clasici, era concepută ca un adevărat sacrilegiu. Este adevărat,

reputabilul critic își va revizui parțial observațiile ironice precizând că în „Se caută un paznic” „bizareriile au o justificare firească, ele fiind cerute de elementele de basm ale povestirii. În genere, procedeele artistice în proza lui V. Ioviță nu țin să-l dezorienteze pe cititor, ci caută să-i lase o impresie de real cât mai puternică” [3, p. 4]. Ceea ce trebuie remarcat aici sunt „bizareriile” comportamentale ale protagonistului, care sunt totuși ușor ambigue.

În anii '60 ai secolului trecut fenomenul „evadării din rai”, se știe, a luat proporții. Iată de ce literatura subversivă a revenit la tipologia personajului ratat, învins, inadaptat. De regulă, ratarea eroului e însoțită de dezbateri intime, mici drame și tragedii, iar proza lui Ioviță are o marcă specifică: mai multe personaje se înfățișează ca învingători și învinși în același timp (Hadibadi, Magdalena și Grig din „Dans în trei”). Ioviță a dat o întreagă galerie de personaje „sucite”, „bizare”. În categoria acestora se evidențiază Vaniuța Milionaru, protagonistul din „Dincolo de ploaie”, al cărui comportament sfidează normele în vigoare ale societății închistate în preceptele dogmelor utopiste. Intuiția prozatorului a mers pe devianțele normalității, pe simptomele crizei în desfășurare a regimului totalitar. Din această perspectivă, Ivan Turbincă din „Se caută un paznic” apare într-o cu totul altă lumină, e un „om pe dos”. Ciudățeniile lui, chiar dacă sunt „cerute de elementele de basm” (V. Coroban), au un sens explicit în raportul omului cu societatea. Viața i-a dat dreptate nu numai lui Vaniuța Milionaru, dar și protagonistului din „Se caută un paznic”. Acesta nu poate face ordine nici în iad, nici în rai, dar, spre finalul nuvelei, lui Ivan Turbincă nu-i venea să creadă că „a scăpat cu zile, că prietenii lui, aduși unul din iad și altul din rai, se află lângă dânsul, pe pământ”. El este un fals învingător, mai exact, un învins și un învingător, în același timp. Ceea ce le-a scăpat criticilor, la analiza nuvelei, a fost tocmai titlul ei. Anume în „căutare” se află încărcătura global-simbolică a nuvelei, Ivan Turbincă nu a făcut față împrejurărilor, se caută un nou salvator. Aici e cheia descifrării semnificațiilor simbolice ale personajelor, situațiilor, evenimentelor, într-un cuvânt, ale „lucrurilor sfinte” ale „lumii de sus”.

Reușita nuvelei rezidă în inventivitatea nuvelistului de a scrie un text în baza altor texte. Din povestea lui Ion Creangă „Ivan Turbincă” s-au preluat personaje, scene, acțiuni, pe care le-a încărcat cu alt conținut. Mai întâi, s-a ales o poveste cunoscută, de largă circulație, mai apoi, a potrivit-o pentru „raiul sovietic”, cum se știe, aflat după „cortina de fier” (completând lumea cu alte personaje crengiene sau inventate: Michiduță, Îngerita), a recurs la magia jocului, la „cultura populară a răsului”, iar pentru a adormi vigilența cenzurii, a răspuns la „comanda socială”: lupta cu cultul religios, apelând la interpretarea ambiguă, echivocă, în doi peri.

Ar fi greșit să credem că fenomenul intertextualității este totalmente necunoscut criticilor anilor '60. Chiar la data apariției nuvelei, Haralambie Corbu remarca: „Folosirea unor subiecte din creația populară sau mitologică, din opere artistice, e un fapt atestat în literatura universală destul de des. E suficient să pomenim în această ordine de idei numele lui Boccaccio sau Shakespeare. Exemplele ar putea fi citate și din literatura noastră clasică. În literatura sovietică moldovenească «Se caută un paznic» pare

a fi deocamdată una din puținele (dacă nu chiar unica!) încercări de acest fel” [4, p. 210]. Din păcate, fenomenul intertextualității este conceput mult prea unilateral, la modul general.

Cu referire la dificultățile care apar în fața scriitorului tentat să trateze un subiect dintr-o operă cunoscută, criticul evidențiază următoarele: „În primul rând, autorul care se inspiră, trebuie «să țină piept» prestigiului, de care se bucură numele înaintașului său, cât și de valoarea artistică intrinsecă a scrierii folosite drept punct de plecare. Ca să capete certificat de viață și independență literară lucrarea inspirată, dacă nu-și depășește «predecesoarea», trebuie cel puțin să conțină puncte de vedere noi, interpretări artistice originale și substanțiale” [4, p. 211].

Nimeni nu era înclinat să observe puncte de vedere noi, interpretări originale și inedite. Uneori se fac distincții între povestea lui Creangă și nuvela lui Ioviță, dar fără a se insista pe semnificația diferențelor. Dumnezeu în nuvela lui Ioviță e un amnezic, neputincios, nu poate face multe minuni, stând la sfat cu apostolii, mărturiseste: „Am trecut prin multe, povestea el, am tras foame, am suferit de sete, am fost adesea batjocoriți și împróscați cu pietre. Dar, până la urmă, tot am găsit ceea ce ne trebuia. Omul e de nădejde. E ostaș. Putem avea încredere în el. Acum sfântul Petru se va odihni în pace”. Dumnezeu are grijă să nu fugă sfinții din rai. Iată dialogul cu mai multe subtexte:

„– Stai, nu te grăbi. Uite, noi aici cu apostolii am hotărât să nu păzești raiul pe dinafară, ci să treci înăuntru, la cald.

– Mulțumesc, Doamne.

– Dar trebuie să lepezi straiile ostășești. Noi ți-om da altele mai frumoase.

– *Horoșo*.

– Și de arme trebuie să te lepezi, Ivane, că raiul nu-i cazarmă. Raiul trebuie păzit altfel.

– Înțeleg, Doamne. Trebuie să mă ascund după o tufă.

– Ori să te faci a te plimba pe lângă poartă c-o psaltire în mână. Înțelegi?...

– Da, da.

– Și de cum o să-l vezi pe vreun drept-credincios repezindu-se spre poartă, și de aceștia sunt mulți, fiindcă prostiile lumești ne ispitesc pe toți întruna, tu înhață-l de barbă și trage-i două sănătoase. Bine?

– Bine, Doamne.

– Du-te dar. Ba nu, stai. Mai e ceva. Uite apostolii zic, precum că tu l-ai fi adus din iad pe Michiduță și-l ții în turbincă. Poți să-l ții, treaba ta. Ia seama, însă să nu-l mai scapi în rai. Ne-am înțeles?

– *Tac toc 'no!*

– Nu de altceva, da o să-i mai rupă sfinții vreun picior, vreo mână, ori o să-i spargă capul!... Știi, toate se pot întâmpla! Ei, hai noroc!

– Ivan se întoarce la datorie.

– De data asta Dumnezeu ți-a poruncit să mănânci trei luni de zile numai pădure tânără, îi spuse cotoroanței păzitorul.

– Of! Măselele mele!... se încreți la față Moartea”.

Cei mai mulți dintre critici glisează pe suprafața liniei de subiect, insistând pe aparențele situațiilor cu caracter simbolic, iar aceasta cu atât mai mult cu cât orientarea pretins ateistă era susținută și de isteriile și practicile regimului totalitar în lupta cu „rămășițele religioase” ale vechii societăți. Excelează, pe dimensiunea pur antireligioasă, interpretarea lui H. Corbu, care rămâne cea mai reprezentativă formă de denaturare, de deformare a caracterului intim al nuvelei. „Spre deosebire de «Ivan Turbincă», susține H. Corbu, care se menține în genere în cadrul unei maniere realiste, păstrând însă o anumită atmosferă de basm și elemente accentuate de simbolică populară, «Se caută un paznic» e o satiră fără compromis, împinsă până la grotesc, îndreptată împotriva cultului religios, ca și a oricărui cult în general. Dumnezeu și cei care îl înconjoară nu numai că nu sunt înzestrați cu anumite calități supranaturale, dar sunt coborâți până la rangul de filistini ordinari. Creangă e un neîntrecut maestru al umorului și satirei realiste; el își râde în barbă și își bate joc de absurditățile cerești cu o finețe nemaîntâlnită. Lui Ioviță «nu-i arde» de veselie, de răs. În atitudinea sa el e categoric, liniar. Și limbajul nuvelei e intenționat coborât, pe alocuri naturalist chiar. În măsura în care «Se caută un paznic» se conturează ca o satiră a fățarniciei și falsității cerești, ea conține o serioasă doză de dinamică antireligioasă” [4, p. 211-212]. Ingenioasă este scena în care Dumnezeu și cei care îl înconjoară nu numai că nu sunt înzestrați cu calități excepționale, dar sunt mărginiți, fățarnici, lași. Dumnezeu atotputernicul și atotștiutorul în raiul lui Ioviță nimic nu poate înțelege ce se întâmplă cu lumea lui, e amnezic și neputincios:

„Îngeruța se ghemui la picioarele lui, tremurând ca varga.

– Nu te teme, zise apostolul și-i puse mâna pe pântec. Apoi se îndreptă din spete, strigând: Măi, măi, măi!

– Lămurește-ne, Doamne, că nu mai înțelegem nimic, îl rugară apostolii pe Dumnezeu.

– Nici eu, dădu din umeri Dumnezeu, întunecându-se la față.

– Cine altul să știe, dacă nu tu, Doamne, se năpustiră atunci apostolii asupra lui. Tu le-ai făcut pe toate, nu noi.

– Da, zise Dumnezeu, frecându-și fruntea cu pumnul. Așa-i... Dar nu țin minte. Am uitat. Demult a fost asta. Șapte mii de ani în urmă. Pare-mi-se totuși că înger-femeie și înger-bărbat n-am făcut. Am făcut ceva din mijloc...

– Să fi făcut femeie și bărbat cu aripi, îi luă apărarea lui Dumnezeu sfântul Petru, ne-am fi pomenit cu ceea ce ne-am pomenit mai demult, nu azi, după șapte mii de ani trecuți.

– Și acesta-i un adevăr, zise apostolul Matei, dar eu cred că Domnul putea să facă înger-femeie și să nu facă înger-bărbat... Și asta putea să se întâmple... Fiindcă înțelegem cu toții că nu-i un lucru ușor să faci lumea în șapte zile.

– Întocmai, zise sfântul Petru”.

Scena este foarte transparentă și destul de elocventă pentru modul de luare a deciziilor în forurile superioare. Mai mult, imaginea „lunii pe dos” se potrivește de minune la realitățile politice ale societății sovietice ale anilor '50-'70 (dar și de mai târziu) și nu numai ale secolului trecut. Aluzia cu Dumnezeu și apostolii săi la o ședință (a „biroului politic”) este cât se poate de sugestivă:

„– Și acum, uite-te și în altă parte, Doamne, zise Matei după ce Toma îi părăsi, colo ia, de-o pildă, sub tufarul cela. Vezi? Pare-mi-se că sfinții noștri, printre care și Ivan, joacă... Da, da... cărți. Iar dincoace? Dincoace sfinții fumează. Și-i învață să fumeze tot Ivan. Dacă o să mă întreb de unde iau tutun domniile lor, o să te rog, Doamne, să te uiți îndărăt, spre lanul cela. E un lan de tutun. Așadar, de la o vreme, în raiul nostru crește și tutun. Îl cresc drept-credincioșii. Îl cresc împreună cu Ivan, îl culeg cu ajutorul lui Ivan, îl înșiră – vezi?! Ivan nu lipsește nici aici, îl usucă, îl păpușesc cu Ivan, Ivan, Ivan, Ivan, peste tot Ivan! Și apoi îl vând. Îl vând sfinților, îngerilor, arhanghelilor, unor apostoli – mă iertați, fraților, că – o spun verde-n ochi! și chiar... nu te mânia, Doamne, dar îmi pare că nu o dată te-am văzut mirosind tutun și pe tine”.

Ivan e de vină de toate. E pedepsit pentru faetonul boierului, pentru țiganul care nu a ajuns la iad, pentru guleaiul pe care l-a tras acolo, pentru răul ce l-a făcut în rai și este alungat de la slujbă. Critica lui Dumnezeu nu putea constitui obiectul discuției, la fel și o critică a cultului personalității, puterea abia se schimbase. Iată de ce toate păcatele cad pe capul lui Ivan Turbincă.

Punctul slab al nuvelei lui Ioviță, în viziunea viziunilor, nu e în critica lui Dumnezeu, ci în comportamentul protagonistului: „Ivan Turbincă din nuvela lui Vlad Ioviță în enunțarea programului său pozitiv e foarte zgârcit, iar acțiunile lui sunt îndreptate aproape exclusiv într-o singură direcție: detronarea cu orice preț a cultului lui Dumnezeu, demistificarea noțiunii de rai ceresc și a tuturor celorlalte atribute așa-zise «sfinte»” [4, p. 213]. Toate acestea ne conduc la ideea că într-un nou context lucrurile se pot schimba radical.

Dacă admitem că „Ivan Turbincă” de Ion Creangă instituie o dublă răsturnare a „lumii pe dos”, atunci „Se caută un paznic” de Vlad Ioviță ar fi nu numai o parodiare a modelului consacrat, dar și o răsturnare a răsturnării, căci, în viziunea populară, e „pe dos” mai întâi lumea de „dincolo”. Reflectând asupra poveștii „Ivan Turbincă” de Ion Creangă, Constantin Trandafir afirmă că „avem de-a face tot cu o dublă răsturnare: o lume întoarsă față de a noastră, dar și față de imaginea convențională, prinsă în dogma creștină”. Mai mult: „Optica populară, a lui Ivan Turbincă, a lui Ion Creangă, care adoptă această optică, presupune o nouă răsturnare, o «românizare», o «moldovenizare», o reumanizare și, mai mult, o schimbare a «semnelor»: raiul e plictisitor, de o «sărăcie lucie»; iadul are tot ce pofteste corpul uman, poftitor de regenerare: tabacioc, votci, femei, lăutari” [5, p. 135].

În acest sens, lumea lui Ioviță, cu toate contrastele ei spectaculoase, are o anumită „normalitate”, care e tălmăcită în înțelesul profan al protagonistului, dar care sens, din punctul de vedere al „celor de sus”, e considerat bizar, anormal. În finalul nuvelei aflăm că lui Ivan „nu-i venea să creadă că a scăpat cu zile, că prietenii lui, aduși unul din iad și altul din rai, se află lângă dânsul, pe pământ” desprimăvărat, pământ care „își zvânta arăturile”. Iată de ce, în logica finalului sunt stânjenitoare constatările și concluziile unor critici care se întrebă: „Cine-i Ivan Turbincă, ce reprezintă el ca ideal și caracter uman? Să zicem că Dumnezeu e detronat, iar raiul fals – desfințat. Dar cu ce ne alegem noi mai departe? Instrumentele de «lucru» ale lui Ivan au fost poate acceptabile atâta timp, cât a fost nevoie de distrus o lume falsă și antiumană. Dar aceste

instrumente distrugătoare continuă și mai departe să rămână intacte și deci esența lor antiumană devine evidentă. Fiindcă Ivan Turbincă din «Se caută un paznic» în perspectiva prezentului și a viitorului se profilează mai mult ca un personaj încărcat cu vicii, decât un purtător al unor mari idealuri umaniste. Fiindcă Ivan Turbincă a devenit în cele din urmă o figură grotescă, de rând cu celelalte personaje satirizate în nuvelă” [4, p. 216].

În contrasens cu pretinsa lipsă de integritate a mesajului artistic, Mihai Cimpoi susține că „pornind de la schema epică a basmului crengian, Ioviță a urmărit un alt obiectiv: capacitatea lui Ivan Turbincă de a înfrunta Moartea...” [6, p. 14].

Mai categorică în tratarea nuvelei este Viorica Zaharia, care observă că „Vlad Ioviță a descoperit în povestea crengiană ecourile unor teme obsedante ale literaturii dintotdeauna: moartea și nemurirea, veșnica căutare, ascensiunea și căderea... dar le-a ancorat în expansiunea grotescului, a ironiei și a satirei. Concepția antropocentrică a viziunii crengiene l-a ajutat pe autor să demonstreze încă o dată superioritatea omului în confruntările sale cu oricare dintre formele totalitarismului” [7, p. 130]. Ceea ce trebuie remarcat e că „dacă în «Ivan Turbincă» paznicul se află la poarta raiului pentru a o păzi de rele, să nu intre cei păcătoși, în «Se caută un paznic», dimpotrivă, divinitatea pornește în căutarea unui muritor care să supravegheze încercările de evadare a îngerilor din rai...” [8, p. 133].

Într-un dialog inspirat cu modelul crengian nuvela „Se caută un paznic” de Vlad Ioviță ilustrează unul dintre puținele exemple de luptă, într-o masivă literatură oportunistă, cu „omniprezenta cenzură” (Vladimir Beșleagă), ea rămâne a fi o „operă deschisă” și pentru alte interpretări, luând ca repere imaginea „lumii pe dos” și a paznicului subversiv.

Referințe bibliografice

1. Andon, Victor. *Vlad Ioviță și „raiul” anilor șazeci*// Literatura și arta, 1993, 18 martie.
2. Coroban, Vasile. *Romanul moldovenesc contemporan*. Chișinău, Editura „Cartea Moldovenească”, 1974.
3. Coroban, Vasile. *Proza lui Vlad Ioviță*, în V. Ioviță. *Dincolo de ploaie. Nuvele*. Chișinău, Editura „Literatura artistică”, 1979.
4. Corbu, Haralambie. *Integritatea mesajului artistic*, în Haralambie Corbu. *Interpretări. Articole de istorie și critică literară*. Chișinău, Editura „Cartea Moldovenească”, 1970.
5. Trandafir, Constantin. *Ion Creangă – spectacolul lumii*. Galați, Editura „Porto-Franco”, 1996.
6. Cimpoi, Mihai. *Nostalgia spațiului epic*, în Vlad Ioviță. *Friguri. Nuvele*. Chișinău, Editura „Literatura artistică”, 1985.
7. Zaharia, Viorica. *Ion Creangă și strategiile subversivității lui Vlad Ioviță*, în *Ion Creangă în spațiu și timp. Aniversarea a 175-a din ziua nașterii*. Materialele conferinței științifice. Chișinău, UPS „Ion Creangă”, 2012.